

درس دهم

شورا و خلافت اسلامی

در درس گذشته شما را با ضرورت تشکیل حکومت اسلامی پس از رسول الله ﷺ آشنا کردیم. در این درس می‌خواهیم چگونگی انتخاب خلیفه پس از پیامبر خدا را مورد بررسی قرار دهیم.

خدای علیم و حکیم به پیامبر دانایش امر کرد که با یاران مخلص و وفادار خود مشورت کند. این نشان می‌دهد که دین دوست داشتنی ما با مشورت و توجه به رأی و فکر افراد عجمین شده است؛ چون یکی از نعمت‌های با ارزش خداوند، نعمت عقل است و عقل چراغ راه مؤمن است. مؤمن با این چراغ فروزان در مسیر زندگی پاک خود پیش می‌رود و با اخلاص و مداومت در آن به انتهای راه (بهشت) می‌رسد.

شورا در لغت و در اصطلاح چه معناست؟

شورا و جایگاه آن **شورا در لغت** در لغت به دو معنا آمده است **اول** یعنی کالا و متاعی که آشکار است **شورا** بر وزن فعلی، از ریشه شور، در لغت به دو معنا آمده است **اول** یعنی کاری جمعی است که در آن است **دوم** به معنای برداشت عسل از کندو و محل آن، و در اصطلاح، کاری جمعی است که در آن اعضا در فکر انتخاب و برداشت نظر بهتر هستند؛ نظری که اکثریت، بر بهتر بودن آن اتفاق نظر دارند. **۱**

۲ استفاده از شورا، تصمیم را بی عیب و نقص می کند و مانع اعمال نظرات فردی می شود. شورا نوعی مشارکت جمعی است که در آن افراد صاحب نظر و خیرخواه با دقت و اخلاص در پی تصمیم گیری صحیح و انتخاب رای برتر برای رفع نیازها و البته حل مشکلات هستند **۳** **۲- استفاده از شورا و مزایای آن**
 مشورت، ادراک و هشیاری دهد
 عقل ها مر عقل را یاری دهد
 گفت پیغمبر بکن ای رایزن
 مشورت، کالمستشار مؤتمن!

قرآن کریم بر اصل شورا تأکید کرده است و خطاب به پیامبر اکرم می فرماید:
 فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ
 (پیامبر) رحمت خداوند بود که با آنها [صحابه و سایر مخاطبان]

نرم خوشی
 و اگر درشت خوی سخت دل بودی،
 دیگران از اطرافت پراکنده می شدند.
 بنابراین، [اکنون هم] آنان را ببخش
 و برایشان آموزش طلب کن
 و در کارها با آنها مشورت کن
 و وقتی هم که تصمیم می گیری، بر خدا توکل کن.
 إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ (آل عمران، ۱۵۹) چون قطعاً خداوند توکل کنندگان را دوست دارد.

تدبیر در قرآن

- در آیه ۱۵۹ سوره آل عمران بیندیشید و نکاتی را که درباره رابطه حاکم اسلامی با مردم است، استخراج کنید.
- حکمت امر کردن پیامبر به پرداختن به شورا و مشورت را بیان کنید.

آیه ۱۵۹ این آیه خطاب به رسول خدا (ص) است که خصوصیات حاکم اسلامی را بیان کرده به شیخ زین العابدین (ع) می فرماید: **«بیا زین العابدین! بنویس آنچه از قرآن در این آیه است که خصوصیات حاکم اسلامی را بیان کرده به شیخ زین العابدین»**

۱- المستشار مؤتمن: حدیث نبوی است، یعنی هر که را مورد مشورت قرار می دهند، به او اعتماد می کنند. دو بیت بالا در مثنوی معنوی دفتر اول ذکر شد و حدیث «المستشار مؤتمن» در سنن الترمذی، سنن ابن ماجه و سنن دارمی و مسند امام احمد آمده و صحیح است.

۴ با اهل بیان مشورت کردن (در امور کسور داری) - امر کردن تصمیم

مشورت کردن در چه صورتی جایز نیست؟

۱ البته آنجا که نص صریح قرآن یا حدیث وجود دارد، مشورت لازم نیست؛ (مگر اینکه در کیفیت اجرا به مشورت نیاز باشد. برای مثال، انفاق در راه خدا با نصوص قرآنی ثابت است اما کیفیت انفاق می تواند با توجه به زمان و مکان و افراد تغییر کند؛ چنین است نظر خواهی پیامبر در موضوع کیفیت برخورد با مشرکان در جنگ احزاب و پذیرش مشورت سلمان فارسی رضی الله عنه در حفر خندق ۱)

یکی از سوره های قرآن کریم «شوری» نام دارد. در این سوره، بعد از بیان چند ویژگی مؤمنان و مجاهدان و خصوصیات قلبی و عملی آنها، به امر شورا تصریح شده است. ذکر شورا به عنوان یکی از صفات اصلی جامعه اسلامی (یعنی اقامه نماز و ادای زکات) و همچنین آمدن کلمه «امر» به صورت مطلق نیز در آیه زیر قابل توجه است.

وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ
وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ
وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ
وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ^۲ (شوری، ۳۸) و از آنچه که به آنها روزی داده ایم، پیوسته انفاق می کنند.

و (مؤمنان) کسانی هستند که به (ندای) پروردگارشان پاسخ (مثبت) می دهند
و نماز بر پا می کنند
و کارشان در میانشان (بر اساس) مشورت است

تدبر در قرآن

با تدبر در آیه ۳۸ سوره شوری، بگوئید چرا مشورت کردن میان دو واجب «نماز» و «انفاق»^۳ ذکر شده است؟

اهل شورا چگونه اهل امر است؟

توجه کنید که (شورا، اصلی ثابت) و (تغییر ناپذیر) است اما از نظر وضع ظاهر، پیوسته دگرگون می شود و تنها کاردانان و اهل بصیرت مجازند که کیفیت آن را تغییر دهند.

۱- حدیث مشهور (مَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا بَعْدَهُ، مِنْ غَيْرِ أَنْ يَنْقُصَ مِنْ أَجْرِهِمْ شَيْءٌ) که امام مسلم آن را روایت می کند، مستند علمای اسلامی برای اثبات این موضوع است (صحیح مسلم ۱۰۱۷؛ این حدیث را در کتاب های سنن ابن ماجه، النسائی، سنن الترمذی، سنن الدارمی و مسند امام احمد هم می یابیم، ضمناً این حدیث صحیح است).

۲- همچنین توجه به این نکته لازم است که در آیات ۳۹ - ۳۶ شوری چند ویژگی از ویژگی های مؤمنان ذکر شده است اما در اینجا یعنی آیه ۳۸ از چهار ویژگی پذیرش دین خدا، اقامه نماز، شورایی بودن کارها و انفاق نام برده شده است.

۳- توجه کنید که انفاق لفظی عام و کلی است و انفاق واجب و مستحب را شامل می شود. انفاق واجب همان زکات مال و زکات بدن (فطر) و کفاره های مالی است و انفاق سنت یا مستحب، سایر بخشش هایی است که مؤمن به مستحقان روا می دارد.

۱- آیا حق عضویت در شورا دارند؟

عموم مؤمنان و مسلمانان حق عضویت در شورا را دارند و بر همین اساس و در چارچوب قوانین و مقررات اسلامی طرف مشورت قرار می گیرند، اما چون اجتماع و نظرخواهی همه مردم همواره ممکن نیست، از گذشته روش های مختلفی برای شورا به کار گرفته شده است و طبعاً هنوز هم به کار می رود. مثلاً مردم افرادی را که در میان آنان به صداقت، امانت داری و تقوا و علم مشهورند، به عنوان نماینده انتخاب می کنند تا در مسائل خاص اظهار نظر و تصمیم گیری کنند. شرط اصلی چنین انتخاب هایی، آگاهی و آزادی انتخاب کنندگان است تا بدون اغفال و سوء استفاده افراد ناباب و در آزادی کامل، فرد مناسب و مورد نظر خود را انتخاب کنند.

مشروطه اصلی انتخاب توسط مردم چیست؟

نمونه یابی

امروزه نمونه های مختلفی از شورا را در شهر و حتی محیط آموزشی می بینیم. چند مورد از آنها را نام ببرید و توضیح دهید که در هر کدام درباره چه مسائلی مشورت می شود.

۲- همگی اراکین شورای

بنا بر آنچه گذشت، حکومت پس از رسول خدا ﷺ به شکل خلافت و شورایی ادامه پیدا کرد. در اینجا به شرح خلافت و چگونگی انتخاب و ادامه آن می پردازیم. خلفای راشدین برگزیدگانی از صحابه بزرگ پیامبر ﷺ بوده اند که با تکیه بر نظام شورایی خلافت، نظامی عادل و شریف را به امت اسلامی و بلکه به جهانیان تقدیم کرده اند.

۱- خلافت به چه معناست؟

خلافت به معنای جانشینی است کسی که پس از رسول الله ﷺ عهده دار حکومت اسلامی می شود خلیفه نام دارد؛ چون ادامه دهندگان رسول الله ﷺ است و پس از آن بزرگوار، اجرای دین و احکام الهی را در جامعه بر عهده دارد. نظام مبتنی بر شورا (که در صدر آن خلیفه قرار دارد) خلافت نامیده می شود. بر اساس حکم قرآن و سنت، پیروی از خلیفه و به دنبال آن گردن نهادن به نظام خلافت، واجب است؛ البته در صورتی که حکم خلیفه و نظام خلافت اسلامی بر اساس قرآن و سنت باشد. توجه به این نکته لازم است که خلیفه خود یکی از اعضای شورای خلافت است و عنوان خلیفه نباید دستاویزی برای خودمحوری او شود.

۲- خلافت به چه معناست؟

۳- بر چه اساسی پیروی از خلیفه واجب است؟

۱- خلیفه از طرف مردم یا نخبگان آنها، که نام دیگر آن شورای حل و عقد است، انتخاب می‌شود.
۲- در مورد کسی که بدون نظر و رأی شورای امت قدرت را به دست بگیرد، عنوانی مثل سلطان می‌شود.

راه انتخاب خلیفه

۱) خلیفه از طرف مردم یا نخبگان آنها، که نام دیگر آن شورای حل و عقد است، انتخاب می‌شود. مردم با خلیفه برگزیده بیعت می‌کنند و به فرمان‌هایش عمل می‌نمایند. عنوان خلیفه در مورد کسی که بدون نظر و رأی شورای امت، قدرت را به دست بگیرد، به کار نمی‌رود؛ بلکه عناوینی مانند شاه، سلطان و دیکتاتور در مورد او صدق می‌کند. چنین حکومتی در اسلام جایگاهی ندارد و از ارزش و اعتبار برخوردار نیست. با توجه به توصیف قرآن از جامعهٔ ایمانی، شاخصهٔ اصلی حکومت اسلامی شورایی بودن آن است. به همین سبب، محور تعیین اولوالأمر، شورا است اما کیفیت شورا (همان‌گونه که گذشت) بنا به شرایط و حالات، متفاوت است و تغییر می‌کند. ۳- ساحصهٔ اصلی حکومت اسلامی چیست؟

مهم‌ترین شرایط لازم برای خلیفه اینهاست:

۱) چون خلافت با دین خدا و سرنوشت مردم ارتباط اساسی و تنگاتنگ دارد، هر کسی توانایی و لیاقت پذیرفتن چنین مسئولیتی را ندارد. مهم‌ترین شرایط لازم برای خلیفه شدن، موارد زیر است:

۱) خلیفه باید مسلمان و مؤمن باشد. (چون غیر مؤمن نباید بر مقدرات مؤمنان سیطره و حکومت پیدا کند. این شرط نباید ستم به غیرمسلمانان تلقی شود؛ چون همان‌گونه که گفتیم، حق کامل این افراد در تمام زوایای زندگی محفوظ است و آنچه مانع خلیفه شدن آنهاست، بنای اسلامی خلافت است که باید توسط شخص مسلمان اداره شود.)

۲) خلیفه باید عالم به دین باشد و بتواند با قدرت اجتهاد و استنباط، احکام دین را از منابع اسلامی استخراج کند و پاسخ مسائل جدیدی را که در دنیای امروز مطرح می‌شود، با مراجعه به کتاب و سنت به دست آورد. البته این شرط به آن معنا نیست که همهٔ اجتهادات توسط خود شخص خلیفه صورت می‌گیرد.

این مهم از آیهٔ ۸۳ سوره نساء فهم می‌شود: بِمِ عَالَمٍ بُوَدِلَ خَلِيفَةً لِّسَارِهِ دَارِهِ
«وَ إِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَ إِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَ لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ، لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا»؛
«و هنگامی که خبری از موجبات ترس و نترسیدن به آنها می‌رسد، [بدون تحقیق] آن را شایع می‌سازند؛ در حالی که اگر آن را به پیامبر و پیشوایان و فرمانده‌هایشان (که قدرت تشخیص کافی دارند) باز گردانند، کسانی که اهل استنباط و فهم مسائل هستند، (چارهٔ آن مشکلات را) می‌فهمند و اگر فضل و رحمت خدا بر شما نبود، (جز عدهٔ کمی) همگی از شیطان پیروی می‌کردید [و گمراه می‌شدید]». نساء، ۸۳

۱- باز هم توجه کنیم که این ویژگی بی‌حرمتی به غیر علما نیست؛ چون لازمهٔ ساختار خلافت و کنترل آن علم و آگاهی است.

در این آیه، خداوند از افرادی که اخبار مختلف را بدون صلاح دید پیامبر ﷺ و آگاهان امت و طبعاً بدون ملاحظه مصلحت بخش می کنند، انتقاد می کند و پرداختن به چنین موضوعاتی را به مطرح کردن آنها در محضر پیامبر ﷺ و صاحب نظرانی موکول می نماید که می توانند مطالب را از قرآن استنباط کنند.

هر **۳** خلیفه باید متقی و به خصوص عادل باشد و بر اساس عدالت بر مردم حکومت کند؛ طوری که از اقتدارش سوءاستفاده نکند و از تبعیض و ستم دوری نماید. او باید با ظلم در تمام اشکال قومی، طبقاتی و مذهبی مبارزه کند؛ زیرا همانند تمام حکومت ها، در گستره حکومت اسلامی ترکیبی از مردمانی زندگی می کنند که دارای قومیت ها، مذاهب و مشاغل متفاوت اند. در ضمن، افراد پیر و ناتوانی هم وجود دارند که قادر به کسب درآمد نیستند و نمی توانند نیاز معیشتی خود را برطرف کنند. وجود این طبقات، به ویژه طبقه اخیر، نیاز به تقوا و عدالت را در خلیفه لازم و ضروری می نماید.

اهداف خلافت اسلامی را آبرید؟

خلافت اسلامی، به عنوان حکومتی پاک و نمونه، در پی رسیدن به اهدافی والاست. در اینجا به دو هدف از این اهداف و الا اشاره می کنیم:

- ۱- تبیین، تبلیغ و پیاده کردن صحیح دین؛
- ۲- برقراری نظم اجتماعی و ایجاد رفاه عمومی.

سه راهکار مهم برای رسیدن به اهداف خلافت اسلامی را بنویسید؟

نظام خلافت برای تحقق اهداف والای خود باید با استفاده از راهکارهای شرعی و مردمی، اقدامات زیر را انجام دهد:

- ۱- با مردم (به خصوص اهل نظر و علم و دانش) مشورت کند و از نظرات آنها بهره ببرد؛
- ۲- مردمی باشد و مانند آنان زندگی کند؛
- ۳- بر کارگزاران حکومتی و عملکرد آنها نظارت کند.

۱- گرچه در اصطلاح اهل علم به کسی هم که از گناهان کبیره دوری می کند و به فضایل اخلاقی آراسته و مقبولیت تقوایی دارد عادل می گویند.

- ۲- البته روش عملی حکومت خلفای راشدین نشان می داد که آن بزرگواران تمام همتشان مصروف این بود که ابتدا تمامی آحاد مردم را از فقر نجات دهند و برای همگان رفاه عمومی را فراهم کنند و سپس دین را در زندگی فردی و اجتماعی مردم احیا نمایند.
- ۳- کارگزاران همان مدیران و مسئولان جامعه اند که قوای قانون گذاری و اجرایی و قضایی را تشکیل می دهند.
- ۴- محاکمه پسر کارگزار مصر در زمان امیرالمؤمنین عمر و قصاص گرفتن از او یکی از زیباترین مصادیق این بند است.

۱- پایه های حکومت اسلامی بر چه چیز استوار است؟
۲- لازمه اقتدار حاکم اسلامی چیست؟

نقش مردم در حکومت اسلامی

۱. پایه های حکومت اسلامی بر پذیرش مردم استوار است؛ لذا هرگاه مردم به توحید و نبوت رسول الله ﷺ ایمان بیاورند، خود به خود جامعه اسلامی تشکیل می شود و تشکیل جامعه اسلامی مقدمه تشکیل خلافت اسلامی است. ^۲ به همین جهت، لازمه اقتدار حاکم اسلامی مقبولیت از جانب مردم است. در این صورت، خلیفه می تواند برنامه های خود را به اجرا درآورد و مردم را در جهت اهداف ایمانی به فعالیت و کار و تلاش، تشویق کند. ^۳ اگر خلیفه مورد قبول مردم نباشد، حکومت به سمت استبداد حرکت خواهد کرد و از مردم جدا خواهد شد و در مواقع سخت، مردم از آن پشتیبانی نخواهند کرد. بنابراین، باید همواره رابطه ای عاطفی میان حاکم جامعه اسلامی و مردم وجود داشته باشد تا مردم، حاکم را از خود بدانند و از او حمایت کنند. ^۳

۳- اگر خلیفه مورد قبول مردم نباشد، اقتدار؟

تعامل حکومت اسلامی با دیگر حکومت ها را توضیح دهید.

حکومت اسلامی رابطه خود را با سایر حکومت ها بر اساس موازین اسلامی تنظیم می کند. ^۴ برای اسکن، با کشورهایی که روابط عادلانه متقابل را رعایت کنند، رابطه حسنه و مسالمت آمیز برقرار می کند و در مقابل، در برابر کشورهایی که بخواهند به سرزمین اسلامی یا منافع آن تجاوز نمایند، محکم و با شجاعت می ایستد و مقابله می کند و به هیچ حکومتی اجازه نفوذ و دخالت در چارچوب حکومت اسلامی را نمی دهد. ^۴

۴- حکومت اسلامی با چه کشورهای رابطه مسالمت آمیز و با کدام کشورها صفا بهی کند؟

بیشتر بدانیم

رابطه متقابل مردم با خلیفه مسلمانان

نظام اسلامی همان طور که بدون خواست و پذیرش مردم شکل نمی گیرد، بدون دخالت و حمایت مردم نیز تداوم نمی یابد. و مردم باید برای دوام و رشد و پیشرفت آن در همه ابعاد زندگی تلاش کنند. آنان حتی وظیفه دارند به خلیفه و کارگزاران او نصیحت کنند و با تذکرات خود، آنها را در مسئولیت هایشان یاری دهند و مشاورانی دلسوز برای آنان باشند. خلیفه و امام مسلمانان نیز باید نسبت به همه مردم مهربان باشد، راه استبداد را در پیش نگیرد، با مسلمانان مشورت کند و بداند که خداوند بر او حاکم و ناظر است. خلیفه باید عدل را، که مهم ترین وظیفه حکومت است، در جامعه گسترش دهد و میان مردم بر اساس عدل و داد حاکمیت کند.

۱- سعدی شیرین سخن در این باره می گوید:

درخت، ای پسر، باشد از بیخ سخت

وگر می کنی، می کنی بیخ خویش

رعیت چو بیخ اند و سلطان درخت

مکن تا توانی دل خلق ریش

